

Gadymy türkileriň ynanç sistemasynda EPIDEMIÝA

Category: Kitapcy, Medisina

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Gadymy türkileriň ynanç sistemasynda EPIDEMIÝA ESKI TÜRKLERIN GELENEKSEL İNANÇ SISTEMİNDE **SALGIN**

Türkistan'da hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, aşırı sıcaklık ve kuraklıkların, sel ve çekirge baskınlarının daima tehdidi altındaydı. Bazı yaz aylarında bir damla bile yağmurun düşmediği aşırı kuraklıklar, bazı kış aylarında da aşırı soğuklar, salgın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açıyor ve toplu halde hayvan ölümleri meydana geliyordu. Özellikle aşırı soğuklar ciddi salgınların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bu aşırı soğukların sebep olduğu hastalıklar Türkler tarafından yut olarak tanımlanıyordu.[1]

Çin'den Anadolu'ya; Mezopotamya'dan Avrupa'ya eski medeniyetlerin neredeyse hepsinde, doğadaki salgın hastalıklar ve diğer felaketler, yarı tanrısal varlıkların, cinlerin, hayaletlerin ya da kötü ruhların işleri olarak görülürdü.[2] Türklerin komşuları olan eski Çinlilerde salgına özgü "veba tanrısı" inancı bulunurken;[3] Gök-tanrıçılık ve içerisinde totemizm, animizm gibi unsurları barındıran Şamanizm'den[4] oluşan eski Türk inanç sisteminde[5] bu tür bir "veba tanrısı" bulunmamaktaydı. Yine Çin ve Hint gibi ziraatçı toplumlar başlarına gelen felaketlerin topraktan geldiğine inanıyorlar; toprağa tapınıp ondan yardım talep ediyorlarken;[6] Türklerde böyle bir inanış da yoktu. Diğer taraftan antik dönemde, ortaya çıkmalarına etken ne olursa olsun ya da nerede ortaya çıkarsa çıksın bütün salgın hastalıklar "veba" olarak tanımlanırdı. Söz konusu dönemlerde, 20. ve 21. yüzyıllardaki gibi Sars, Mers, Kovid-19 ya da İspanyol gribi, Asya gribi gibi bir ayrım bulunmuyordu. Ancak yut kelimesi bize gösteriyor ki eski Türkler, aşırı soğuklardan kaynaklanan salgın hastalıklar ile aşırı kuraklıktan kaynaklanan salgın

hastalıklar arasında bir ayrım yapıyorlardı.

Son derece bulaşıcı olan ve ölümü gizemli, anlaşılmayan bir şekilde gerçekleşen; savaşta vuku bulana oranla daha az normal ve muhtemelen kut'a yakın fakat ondan farklı bir şey olması gereken ülüg'ün kaybindan kaynaklanan salgın hastalık, insanlar arasında korku salmakta ve sağlıklı kimseleri önlem almaya sevk etmektedir.[7] Ülüg'ün kaybı demek "talihsizlik" ya da "kadersizlik" gibi bir anlama gelmektedir.[8] Roux'un İbn-Fadlan'dan aktardığına göre, Batı Türklerinde: "Hasta insanlara hizmet etmek için esirler görevlendirilmekte ve hiçbir özgür insan onlara yaklaşılamamaktadır. Hasta, esir tutamayacak kadar fakirse iyileşmeye ya da ölmeye terk edilir. Tehlikeyi belirtmek üzere, çadırın kapısı üzerine ufak bir bayrak asılır ve bu bayrak orada iki yıl asılı bırakılırdı." Bu bayrak asmanın amacı korku hissi vermek olmasa bile hastalık korkusu halk arasında iyice yaygınlaştırılmış oluyordu. Türklerin komşularından Moğollarda da benzer bir uygulama görülmektedir: "Yere bir mızrak çakılmakta ve bu mızrak siyah bir keçe parçası ile sarılmakta ve ondan sonra hiçbir yabancı bu (hasta) adamın evine girmeye cesaret etmemektedir." [9] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Türkler ve Moğollarda salgın hastalığa yakalanan kişi karantinaya alınıyordu. Türklerde salgın hastalığa yakalanan kişinin halk tarafından bilinmesi için çadırının girişine asılan bayrağın iki yıl asılı kalması, salgının iki yıl kadar sürdüğünü ya da ülkede tedbirlerin en azından iki yıl devam ettiğini göstermektedir.

İnsanlar bu gibi durumlara maruz kalmamak ve dolayısıyla salgın hastalıkların olup olmayacağını daha önceden öğrenebilmek için kehanette bulunurlardı. Öyle ki eski Türklerin salgın hastalık olup olmayacağına dair ateşe bakarak kehanette bulundukları bilinmektedir:

"Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş çıkacaktır;

sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü ya da uzak yolculuğunu gösterir.”[10]

Buradan da anlaşılabacağı üzere eski Türklerde sarı rengi hastalık ve salgın sembolüdür.[11]

Ateşe bakma kehaneti dışında Altay Şamanizm’inde “şamanın göğe çıkışı” motifi de salgının olup olmayacağına dair başka bir kehanette bulunma şeklidir. Aslında şamanın göğe çıkışının sebebi, herhangi bir hastalığın nedenlerinin araştırılması ve hastanın iyileştirilmesi; hasta öldüyse onun ruhuna yeraltı yolculuğunda eşlik edilmesi ve yaşadığı evin arındırılması gibi çeşitli amaçlara yönelik olup, birkaç seansta gerçekleştirilir. Şaman bu yolculuğunda, gökte üçüncü kata çıktığında, insanlara, ülkeyi ne gibi salgınların ve diğer felaketlerin tehdit ettiğini ve bu felaketleri uzak tutmak için ne gibi kurbanlar sunulması gerektiği gibi konularda bilgi verir. Eğer ülkede salgın varsa, şaman göğe çıktığında tanrıya, salgın hastalığa son vermesi için yakarır. Bu motif Çin sihirbazlığının etkisinde kalmış gibi görünen Lolo Şamanizm’inde ve Asya’nın diğer inanışlarında da görülür. Bütün bu inanışlarda şamanın göğe çıkışı, onun salgın hastalıktan halkını kurtarmak için tanrıya yakarması anlamına gelmektedir.[12]

Söz konusu duruma paralel olarak bir Buryat (Soyot Türkleri) efsanesinde şamanın ilk olarak, insanların salgın hastalık ve ölümle mücadelelerinde, onlara yardım etmesi için tanrılar tarafından gönderildiği anlatılmaktadır. Efsaneye göre başlangıçta doğuda kötü ruhlar, batıda tanrılar bulunmaktaydı. Tanrılar insanı yaratmış, insanlar da kötü ruhların hastalık ve ölüm yaymaya başlamasına kadar mutlu yaşamış. Kötü ruhların hastalık ve ölüm yayması üzerine tanrılar, insanların felaketlerle mücadele edebilmesi için onlara bir şaman göndermeye karar vermiş ve bir kartal göndermişler. Ancak şaman olarak gönderilen kartalın dilinden anlamayan insanlar, ayrıca ona kuş olduğu için de güvenmemişler. Bunun üzerine kartal tanrılara dönerek, kendisine insanlarla konuşma yeteneğinin verilmesini ya da Buryat bir kam (=şaman) gönderilmesini istemiş. Tanrılar ise kartalı, yeryüzünde

rastlayacağı ilk kişiye şamanlık yetkisini devretmesi için tekrar dünyaya göndermişler. Geri dönen kartal bir ağacın altında uyuyan bir kadınla birlikte olmuş. Kadın ile kartalın beraberliği sonucunda “ilk şaman” doğmuş. Başka bir anlatıda ise kadın kartalla birlikte olduğunda ruhları görmüş ve kendisi şaman olmuş.[13] Kadının şaman olduğu anlatısı, bir şamanın başarılı olmak ve daha fazla sihir gücü elde etmek için kadın gibi tıraş olmasına ve kadın elbisesi giyip kadın tavırları takınmasına göndermede bulunmaktadır.[14]

Eski Türk inanç sisteminde salgın hastalıkların neden ortaya çıktığına dair inanışlara değinmek gerekirse, en başta Altay Türklerinin salgın hastalık gibi en ağır felaketleri Erlik Han ile ilişkilendirdiklerini görürüz.[15] Öyle ki Altay Türklerine göre Erlik Han cehennemın efendisidir; insanlığın en korkunç düşmanıdır ve felaket sembolüdür.[16] Onlara göre Erlik Han, kurban vermeye mecbur etmek için insanlara hastalık ve başka felaketler gönderir. Eğer bununla da insan Erlik Han'ın isteğini yerine getirmezse ölür. Erlik Han insanın canını alır, yeraltı alemine götürür ve kendisine köle yapar. Bazen Erlik Han bu kölesi ile insanların üzerine salgın hastalık gönderir. Altaylılar özellikle hastalık hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik Han'dan çok korkarlar; onun adını bile söylemekten sakınırlar.[17] Yine de korkmakla beraber ona hürmet ederler.[18] Bu haliyle Erlik Han, Hint mitolojisinde insanlara ve sığırlara hastalık gönderen ve kendisine korkuyla karışık hürmet edilen Rudra'ya benzemektedir.[19]

Erlik Han dışında, yine Altay inancına göre tamamen müstakil bir zümre olan dağ ruhları, insanlara iyilik yapıp, refah ve saadet bahşederken; saygısızlığa karşı ceza ve salgın hastalık gönderir.[20] Buna paralel olarak bazı şamanların davullarında hastalık yapan kötü ruhların tasvirlerinin bulunduğu da belirtilmektedir. Ayrıca Hristiyan olmasına rağmen kadim geleneklerini koruyan -en azından kırsalda- Yakutlara göre de göğün çeşitli yerlerinde bulunan ve insanlara çeşitli hastalıklar gönderen kötü ruhlar bulunmaktadır.[21] Diğer taraftan, hastalıkların kötü ruhlar ya da güçler tarafından insanlara musallat edildiği inanışı, Türklerin komşuları olan

eski Moğollar[22] ve Farslarda[23] da bulunuyordu.

Dağ ruhlarının dışında Şamanizm’de diğer kötü ruhlardan birisi de kermeslerdir. Kermesler, genel olarak yerin altında yaşayan ruhlardır. Aslında kermesler, çoktan vefat etmiş şamanların ruhlarıdır. Ayrıca körmes, ezelden mevcut olan kara ruhlara da denilmektedir.[24] Kişi, kendi kermeslerinin, yani geçmiş baba ruhlarının kötülüğünden kurtulmak için çareler arar. Bu ruhlar da Altaylıların inanışına göre hastalık gibi felaket gönderirler ve insanlardan hediye isterler. Bu hediyeler onlara kurban olarak sunulur. Bu kurbanların adı Toluu’dur. Kurban sunulduktan sonra hastalığın iyileşmesi Toluu’nun ruhlar tarafından kabul edildiğine alamet sayılır. Fakat kurban sunan hasta her zaman iyileşmez; hatta aksine fenalaşır. Buna rağmen hasta, şamanın tedavisini bırakmaz; duaları çoğaltır, daha kıymetli hayvanlar kurban eder. Zengin hastalar kurbanlık hayvan sayısını yediye; fakir hastalar beşe çıkarırlar. Bazen hasta, bu merasim ve kurbanlarla bütün servetini kaybedebilir.[25]

Erlik Han’ın ya da kötü ruhların salgın gönderdiğine dair inanışın dışında, salgın gibi felaketlerin sebebinin hakanın uğursuzluğundan kaynaklandığını düşünen Türkler de bulunmaktaydı. Örneğin Yahudiliği kabul etmesiyle bilinen Hazarlarda, yangın, deprem, kuraklık, don, su baskını, kıtlık, salgın hastalık gibi bir felaket meydana geldiği zaman, bu felaket hakanın uğursuzluğunun sonucu sayılırdı. Halk meydanlarda toplanmaya başlar ve hakan aleyhinde ilbeyine başvurulurdu. Halk, milli felakete derhal son verilmesini, dolayısıyla bu felaketin sorumlusu olan hakanın öldürülmesini ilbeyinden büyük bir baskıyla isterdi. İlbeyi, deprem ve salgın hastalık gibi felaketlerde hakanın suçsuz olduğunu bilirdi. Bu yüzden, bazen akılcı tedbirlerle onu kurtarmaya çalışır ve çoğu zaman başarılı olurdu. Ancak bazen ilbeyi, hakanı kurtarma imkânı göremeyip, onu, halkın isteği doğrultusunda ve dolayısıyla iç barışın sağlanması için feda ederdi.[26]

Bu salgın hastalıklara insanlar maruz kaldığı gibi hayvanlar da maruz kalıyordu. Öyle ki 7. yüzyılın başlarında Göktürk

ülkesindeki aşırı soğuktan kaynaklanan salgın ile aynı yüzyılın sonlarında Oğuz yurdunda aşırı kuraklıktan meydana gelen salgında hayvanların yarısından fazlası telef olmuştur.[27]

Hayvanların maruz kaldığı salgın hastalıkların kendilerine özgü adları da bulunuyordu. Örneğin Başkurtlarda sığırların bulaşıcı hastalığına ölet denilmektedir. Başkurtlara göre bu hastalığın sorumluları insanlara benzeyen perilerdir. İnanişâ göre, bu periler zaman zaman Ural dağlarına “hac” için gelirlermiş. Bu periler için ormanlara ya da kırlara ekmek, yağ ve başka yemekler koymak gerekirmiş. Periler bu yemekleri yedikten sonra ineklere dokunmazmış. Hastalığa yakalanan sığırlar ise “ağaçların birbiriyle sürtülmesiyle elde edilen ateş ile hayvanları tütsüleyerek” tedavi edilirmiş. İnan, bu tütsüleme uygulamasını “alazlama” olarak tanımlamaktadır.[28]

Söz konusu inanişâ benzer inanışlara Anadolu’da da rastlamak mümkündür. Öyle ki Toroslarda, özellikle Senirkent/Isparta’nın 2700 metre kadar yükseklikteki yaylalarında yarı göçebe halde bulunan, yazın sürülerini otlatmak için yaylaya çıkan kışın ovaya inen yaylacı Türklerin, hayvanlarının salgın hastalığa uğrayıp uğramayacağına yönelik bir inanışları dikkat çekicidir. Bu yaylacı Türkler yazın sonlarında yayladan ovaya inileceği zaman, obada bulunan bütün yakacakları, aralarında 10 metre kadar aralık olması şartıyla büyücek iki öbek halinde yığarlar. Sonra bunları ateşe verirler ve koyun sürülerini bu iki ateşin arasından geçirir, sonra da sürülerini doğruca ovaya sürerler. Bu yaylacı insanlar, sözü edilen ritüel gerçekleştirilmediğinde, hayvanlarının salgın hastalığa maruz kalacaklarını düşünürler.[29]

Eski Türklerin salgın hastalıkları nasıl tedavi ettiklerinden bahsetmemiz gerekirse onlar, hastalıkların sona ermesini umut ederek çeşitli ritüeller düzenlerler. Özellikle Altaylılarda halk tıbbı bulunmamaktadır. Onlar doğada bulunan ürünlerle de tedavi usullerini bilmezler. Her hastalıkta ruhların iradelerinin tezahürlerini görürler.[30] Bu düşünce ve inanıştan dolayı başta Altaylılar olmak üzere bütün Türkler, hastalıkların iyileşmesi ümidiyle, kutsal kabul edilen

ağaçların etrafında dönerek, kümeler oluşturur ve çoğu kez hastalıkları temsilen ağaçlara kumaş parçaları bağlayarak veya çivileyerek sağlık temennilerinde bulunurlardı.[31] Bu ritüel, gelenekleşmiş bir şekilde Anadolu'ya da taşınmıştır. Nitekim Anadolu'da özellikle tek ağaçlar ile mezar yanındaki veya pınar başlarındaki ağaçlara yaygın olarak çaput bağlanır.[32] Bunun dışında hastalıkların ortadan kaldırılması için insanlar tanrıya kurbanlar sunarlardı.[33] Bu kurban merasimlerinde özellikle at kurban edilirdi.[34] Eski Türkler arasında, milattan önceki dönemlerden itibaren, at ile gök arasında bir bağlantı olduğu ve atın gökten geldiği gibi bir düşünce bulunuyordu. Dolayısıyla kurban edilen atlar da önce Tengri yani Gök tanrıya sunulurdu.

Bu durum hem Batı Türklerinde hem de Doğu Türklerinde geçerlidir.[35] Söz konusu kurban merasimleri ise kalabalık bir topluluğun katılımıyla, Ötüken Dağı ve Tamir Nehri kıyılarında gerçekleştirilirdi.[36] Gök tanrıya sunulan kurbanların yanı sıra ateşe kurban sunulduğu da bilinmektedir. Nitekim eski Türk inancında kutsal sayılan ateşte bir ruh olduğuna inanılmaktaydı. Ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyucu bir unsur olduğu kabul edildiğinden dolayı ona kurban sunuluyordu.[37] Türk kökenli olan Slavlaşmamış Bulgarların da hastalıkları bazı dualarla ve müzik ile tedavi etmeye çalıştıkları ve hastalıkların sona ermesi temennisiyle tedavi taşı moxa'yı kullandıklarından bahsedilmektedir.[38] Söz konusu taş motifi, eski Güney Çin ve Kore'de yeni yıl kutlamalarında, salgın hastalıkların uzak tutulduğuna inanılan köyler arasında yapılan taş savaşlarına benzetilmektedir.[39] Bu taş motifi Türklerde "yeşim (yada) taşı"nı akla getirir ancak yeşim taşının salgın hastalıkların uzak tutulması ya da hastalık varsa sona ermesi ümidiyle kullanılıp kullanılmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, eski Türklerde salgın, çoğunlukla Erlik Han ya da kötü ruhların bir işiydi. İnanişâ göre onlar, kendilerine yapılan saygısızlıktan dolayı insanlara salgın gönderirler ve onlardan kendilerine kurban sunulmasını isterlerdi. Erlik Han'a kurban sunulmadığı zaman salgına yakalanan kişi artık

iyileşemezdi. Hatta bu kişi öldüğünde, insanlara salgın göndermesi için Erlik Han'ın hizmetine girerdi. Yakutların inancında da salgın hastalıklar kötü ruhlar tarafından insanlara musallat ediliyordu. Hazarlara göre ise bu salgınların sebebi, hakanın uğursuzluğundandı. Buryatlara göre de "ilk şaman", insanların salgın hastalıklarla mücadelesinde onlara yardım etmesi için tanrılar tarafından gönderilmiştir. Eski Türkler bu salgınları önceden bilmek için çeşitli kehanetlerde bulunurlardı. Bu kehanetlerden en önemlisi ateşe bakarak kehanette bulunmaktır. Altay Şamanizm'ine göre şamanlar, "göge çıktıklarında" insanları tehdit eden bir salgına karşı, hangi kurbanların sunulması gerektiğini halka bildirirlerdi. Ülkede salgın hastalık varsa, şaman göge çıktığında salgının sonlandırılması için tanrıya yalvarırdı. Bu motif bütün eski Asya inançlarında mevcuttur. Bunun dışında eski Türklerde, salgın hastalığa yakalanan bir kişi ile görüşülmez, çadırına da yaklaşılmazdı. Ona ancak kendisine hizmet eden kişi -eğer varsa- yaklaşabilirdi. Böylece salgın hastalığa yakalanan kişi karantinaya alınıyordu. Halkın, salgın hastalığa yakalanan kişiden haberi olması için de çadırının girişine bir bayrak asılır ve bu bayrak iki sene asılı kalırdı. Eski Türkler, bu tür hastalıkların sona ermesi ümidiyle de kalabalık bir kitle halinde Ötüken Dağı ve Tamir Nehri'nde tanrıya kurbanlar sunarlardı. Bu kurban çoğunlukla at olurdu. Altay Türkleri de inançları gereği hastalık geçinceye kadar kurban sunmaya devam ederlerdi. Ayrıca eski Türkler bu hastalıkların bitmesi ümidiyle kutsal ağaçlar etrafında dönerler ve hastalığı temsil eden paçavraları ağaçlara asarlardı. Bulgarlar da hastalıkları dualar, müzikler ve moxa taşıyla tedavi etmeye çalışırlardı.

Kürşat BARDAKCI,

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, kbrdkci@gmail.com

Alıntı Kaynak: Türk Dünyası Araştırmaları TDA Eylül – Ekim 2020 Cilt: 126 Sayı: 248 Sayfa: 41-48.

■ Kaynaklar

- ◆ BAYAT, Fuzuli: Mitolojiye Giriş, Karam Yayınları, Çorum 2005.
- ◆ CURTIS, V. Sarkhosh: İran Mitleri, Çev. F. Esra Aslan, Phoenix Yayınevi, Ankara 2016.
- ◆ ÇORUHLU, Yaşar: Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- ◆ DEMİRCİ, Kürşat: Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Ayışığı Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- ◆ EBERHARD, Wolfram: Çin Simgeleri Sözlüğü, Çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- ◆ ELIADE, Mircea: Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- GÖKALP, Ziya: Türk Medeniyet Tarihi, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2015.
- ◆ GÜNGÖR, Harun: “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı, Haz. Ü. Çelik Şavk – Yunus Koç – Fatma Türkyılmaz – Mikail Cengiz, Ankara 2007.
- ◆ İNAN, Abdülkadir: Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- ◆ KAYA, Korhan: Hint Mitolojisi Sözlüğü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
- ◆ KOCA, Salim: “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, Türkler, Cilt: I, Ankara 2002.
- ◆ ÖGEL, Bahaeddin: Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- ◆ ÖGEL, Bahaeddin: Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt: VI, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ◆ ÖGEL, Bahaeddin: Türk Mitolojisi, Cilt: II, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ◆ ROUX, J. Paul: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- ◆ ROUX, J. Paul: Eski Türk Mitolojisi, Çev. Musa Yaşar Sağlam, 2. Baskı, Bilgesu Yayınları, Ankara 2017.
- ◆ TANYU, Hikmet: Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 120, Ankara 1973.

■ Dipnotlar:

- [1] Salim Koca, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, Türkler, C. I, Ankara 2002, s. 654.
- [2] Kürşat Demirci, Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Ayışığı Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 3-5.
- [3] Wolfram Eberhard, Çin Simgeleri Sözlüğü, Çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 299.
- [4] Gökalp’e göre Şamanizm bir din olmayıp, kehanetin (falcılığın) ve ruhsal tıbbın karşılığıdır ve bir büyü sistemidir. Şamanlar da hem sihirbaz hem falcı hem de sinir hastalıklarını tedavi eden bir tür ruh doktorlarıdır. Bkz. Ziya Gökalp, Türk Medeniyet Tarihi, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2015, s. 31, 88-89.
- [5] Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar’, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı, Haz. Ü. Çelik Şavk – Yunus Koç – Fatma Türkyılmaz – Mikail Cengiz, Ankara 2007, s. 1-2.
- [6] Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 65.
- [7] Jean Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 208.
- [8] Jean Paul Roux, Eski Türk Mitolojisi, Çev. Musa Yaşar Sağlam, 2. Baskı, Bilgesu Yayınları, Ankara 2017, s. 82.
- [9] Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 208.
- [10] Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 42-43.
- [11] Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt: VI, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 479.
- [12] Mircea Eliade, Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 222, 228, 482-483.
- [13] Eliade, a.g.e., s. 95.
- [14] Gökalp, a.g.e., s. 89, 93.
- [15] İnan, a.g.e., s. 63.

- [16] Gökalp, a.g.e., s. 65, 126.
- [17] İnan, a.g.e., s. 63.
- [18] Gökalp, a.g.e., s. 65.
- [19] Korhan Kaya, Hint Mitolojisi Sözlüğü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 137.
- [20] İnan, a.g.e., s. 84.
- [21] Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 32-33, 83.
- [22] İnan, a.g.e., s. 102.
- [23] Vesta Sarkhosh Curtis, İran Mitleri, Çev. F. Esra Aslan, Phoenix Yayınevi, Ankara 2016, s. 31-32.
- [24] Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 62-63.
- [25] İnan, a.g.e., s. 103-104.
- [26] Gökalp, a.g.e., s. 171.
- [27] Koca, a.g.e., s. 654.
- [28] İnan, a.g.e., s. 164.
- [29] Hikmet Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 66.
- [30] İnan, a.g.e., s. 102.
- [31] Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 144.
- [32] Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. II, 5. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 601.
- [33] Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 200.
- [34] Eliade, a.g.e., s. 222.
- [35] Roux, Eski Türk Mitolojisi, s. 35, 88.
- [36] Roux, Eski Türk Mitolojisi, s. 101-110.
- [37] Çoruhlu, a.g.e., s. 49.
- [38] Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 54.
- [39] Eberhard, a.g.e., s. 293. Medisina